

Motiver for brugerinddragelse i byggeriet – historisk set

Hans Kristensen, centerleder
Oplæg ved CINARKs seminar d. 21.2.2006
(revideret 22.2.2006)

Indledningsvis et forbehold og en begrænsning i forbindelse med mit oplæg. Mit oplæg er baseret på en lidt overfladisk scanning af nogle udviklingstræk, som jeg husker dem, og ikke på en forskningsmæssig indsats. Og jeg beskæftiger mig ikke med det samlede byggeri, kun med boligbyggeriet. Endelig har jeg afgrænset det historiske tilbageblik til perioden fra 1945 til i dag.

I mit oplæg vil jeg først se på, hvordan brugerne er blevet inddraget i planlægningen og gennemførelsen af boligbyggeriet i nævnte periode, og dernæst forsøge mig med en fortolkning af motiverne bag brugerinddragelsen i perioden.

Hvordan er brugerne blevet inddraget i boligbyggeriet siden 1945?

I denne gennemgang – og i analyser af brugerinddragelse i det hele taget – er det nødvendigt at sondre mellem boligbyggeri **til** brugerne og byggeri **af** brugerne. Byggeri **til** brugerne er f.eks. byggeri hvor brugerne enten er helt ubekendte, som når der bygges et større samlet udlejningsbyggeri, eller måske nok er kendte, men hvor de kun har en meget begrænset indflydelse, som når en familie vælger at få bygget et typehus. Byggeri til brugerne udgjorde langt den største del af boligbyggeriet fra 1945 helt frem til sidst i 1970'erne. Byggeri **af** brugerne er det helt individuelle byggeri, hvor en familie sammen med en arkitekt bygger et unik hus, eller – mere almindeligt – hvor en (ny) ejer af et hus bygger huset om efter sit eget hoved. Dette byggeri af brugerne, og især om- og tilbygning, har på grund af sit omfang fået en stærkt stigende betydning igennem de seneste 25-30 år.

Boligbyggeri til brugerne

I det første ti-år efter krigen var hovedopgaven for boligbyggeriet, at få afhjulpet den akutte bolignød. Brugerne blev af bygherrerne og arkitekterne defineret til at være to-børns familien med en udearbejdende husfader og en hjemmegående husmor. Det altdominerende brugerbehov var at få en bolig. De mere specifikke behov hos den almindelige arbejder og funktionærfamilie blev i datiden af bygherrerne og arkitekterne udlagt som et behov for en spise- og opholdsstue og et soveværelse, samt for moderne faciliteter: centralvarme, toilet og bad. Følgelig blev der bygget 2, 2½ eller – til de lidt bedre stillede – 3 værelses boliger, med et samlet antal m² i boligen på mellem 40 og 60.

Ekskurs: fra jeg blev født til jeg var 9 år boede min far, mor og efterhånden også mit søster (som er tre år yngre end mig) i en sådan to-værelses lejlighed på 40 m². Vi havde en stue med et spisebord og en sofagrube rundt om radioen, samt et soveværelse, hvor vi alle sov, og hvor der var et klædeskab til familiens tøj. Alle mine kammerater boede på samme måde – og var godt tilfredse. Vi flyttede til et ”stort” hus på 90 m² med 3 rum, men mange af mine kammerater blev boende. De progressive bofaste forældre løste pladsproblemet i den to-værelses når børnene blev 12-14 år gamle ved at far og mor købte en sovesofa, som de sov på i stuen, mens de to børn delte soveværelset. De lidt mere konservative købte to sovesofaer så børnene kunne sove i stuen, mens far og mor standsmæssigt kunne beholde et egentligt soveværelse. (Disse lejligheder opfylder i dag nye brugerbehov. De ejes nu af DJØF, og mange enlig (ofte efter skilsmisser) bor der i en kort periode, indtil de finder en ny partner og en mere passende størrelse bolig).

Fra midt i 1950erne og frem til midt i 1960erne blomstrede de arkitekttegnede typehuse op. Der var noget for enhver smag. Nogle arkitekter lod sig inspirere af modernistiske idealer, andre fulgte en mere nationalromantisk linje. Fælles var, at brugerne stadig blev defineret som far, mor og to børn, med faderen som udearbejdende og moderen som hjemmegående. Den generelt stigende velstand åbnede for en ny fortolkning af brugerbehovene, som førte til at nybyggeriet fik lidt større stuer, soveværelset blev bibeholdt, men der kom nu to (små) børneværelser – ofte kamre på 6-7 m² – og bryggerset blev genintroduceret i mange af typehusene. Især når disse blev bygget uden kælder. Typehusene var ofte på 90-120 m², og de var tænkt funktionelt og rationelt, med gode rumforløb, mængder af indbyggede skabe, praktisk kort afstand mellem vask og komfur osv. Det var i denne periode, at boligforskningen lavede grundige analyser af brugs- og bevægelsesmønstre i f.eks. køkkenet for at få den funktionelt optimale placering af skuffer, skabe, komfur og vask. Og lidt efter lidt blev brugernes hjemmeadfærd og behov herigennem en del af planlægningsgrundlaget for typehusene rumdisponering og aptering.

Ekskurs: En helt vidunderlig skildring af den objektive (positivistiske) måde at studere køkkenadfærd på, kan ses i filmen: *Sange fra køkkenet*, som skildrer et meget videnskabeligt svensk studie af enlige norske mænds køkkenbrug. Studiet går helt galt – men den svenske observatør får et godt, men ikke helt rationelt liv. I en dansk sammenhæng var det arkitekterne Finn Vedel Petersen og Karen Ranten fra SBI, som gennemførte systematiske studier af boligens brug og indretning, og udarbejdede anvisninger på placering af skabe, døre, vinduer i forhold til hinanden, på nødvendige ganglinjer, ”vendepladser”, belysning osv. En rigdom af utrolig nyttig viden, som burde være obligatorisk stof i enhver arkitektuddannelse. (Men som – helt øjensynligt – ikke er det p.t., bedømt efter moderne boligens indretning og aptering).

De videnskabelige undersøgelser af ikke kun køkkenadfærd, men også af livet i boligen og i boligområderne mere generelt, kom for alvor frem i den

faglige debat fra sidst i 1960erne. De gjorde brugerne mere nærværende i planlægningen og udformningen af boligbyggeriet. Brugere blev taget alvorligt, og da økonomien generelt havde det godt, blev det også muligt at imødekomme brugerønskerne ved at bygge større og større og mere og mere veludstyrede boliger. Typehusene fik større stue, større værelser – også til børnene – og det store køkken/alrum blev opfundet. Summen af dette blev til boliger omkring 140-150 m². I den tids almene udlejningsbyggerier kulminerede boligkvaliteten med familieboliger på 120-130 m², disponeret lige som typehusene.

Tidsånden skiftede i slutningen af 1960erne. Og i 1970erne var det en udpræget overbevisning blandt arkitekter og sociologer, at brugerne lagde vægt på det kollektive i boligområdet: fælleshus og fælles lokaler, fællesarealer helt ind til boligen, døre og vinduer i boligen som åbnede den mod fællesarealerne. Især tæt-lav byggerierne blev præget af denne tidstypiske udlægning af brugerbehovene, men den kom også til at præge nogle af datidens eksperimenterende etageboligbebyggelser. Farum Midtpunkt og Galgebakken er gode eksempler, som begge – på hver sin måde – er baseret på forestillingen om at brugerne har et behov for at kunne leve deres sociale liv ud i boligens nære omgivelser.

I de efterfølgende årtier helt frem til slutningen af 1980erne ændredes den grundlæggende opfattelse af brugernes behov ikke markant. Energikrisen satte sit præg på isoleringsstandarderne, og i en periode især på vinduesstørrelserne, men blev aldrig til et brugerbehov. Men i 1990erne opstod igen et ”brugerbehov”, som i et årti kom til at præge boligudformningen: bæredygtighed og økologi. Som tidligere var der dog tale om, at ”nogle” engagerede brugere, og ”en del” engagerede arkitekter og forskere, markerede sig i debatten om boligbyggeri og –udformning ved samstemmende at tale varmt og engageret for bæredygtige og økologiske løsninger i boligbyggeriet. For hovedparten af de mere almindelige brugere var økologi noget med mælk, mel og æg.

Endelig har der over det sidste årti været et markant skift i tidsånden, hvor individualismen og markedet i neoliberale iscenesættelse er kommet i højsædet. Brugerinddragelsen i denne sammenhæng foregår hovedsageligt over markedet. I praksis har udviklingen ført til, at det ved byggeri af især ejerboliger, både lejligheder og typehuse, er muligt at vælge enten hele eller store dele af boligens afdeling individuelt. I de lidt mere udviklede varianter kan man også vælge rumopdelingen selv.

***Ekskurs:** Men – som en udviklingsdirektør i et af de store entreprenørfirmaer fortalte på et ATV møde for et års tid siden – da man i nogle år havde kørt med byggeprogrammer, hvor rumopdeling og afdeling kunne vælges helt frit af køber, kunne man konstatere, at det var 3-4 bestemte løsninger køber typisk valgte. På den baggrund besluttede man kun at markedsføre disse 3-4 varianter som valgmuligheder.*

Boligbyggeri af brugerne

Den mest omfattende og meget reelle brugerinddragelse i byggeriet findes efter min mening i forbindelse med den typiske husejers om- og tilbygninger på egen bolig. I de evige diskussioner om byggeriets udvikling er denne aktivitet sjældent tillagt nogen særlig betydning, selvom det er en meget stor aktivitet målt i både omsætning og beskæftigelse.

I denne sammenhæng er husejeren (og hele familien) normalt meget engageret: man diskuterer planløsninger og arkitektur, man diskuterer materialer og udstyr, man ser prøver og tager stilling, ofte er det en lang beslutningsproces, hvor den professionelle part (hvis der er sådan en) – som regel en arkitekt – må indstille sig på hele tiden at høre efter, give gode råd, skubbe på og bremse. Der er virkelig tale om ikke blot brugerinddragelse, men om brugerstyring og arkitektinddragelse. Det er først i selve byggeprocessen at ”magtforholdet” ændres og de professionelle tager føringen.

Om- og tilbygning giver således de involverede professionelle et klart billede af, hvad det er brugerne ønsker. Desværre akkumuleres denne viden om brugerne typisk hos lokale små arkitekttegnestuer og hos håndværksfirmaer, dvs. i et segment af byggeverden som har lille eller ingen indflydelse på, hvorledes de større byggerier til brugerne, bliver udviklet og designet.

Den anden variant af byggeri af brugerne er noget sjældnere. Det er situationen, hvor en person eller familie beslutter sig til at bygge sit eget ”arkitekttegnede” hus. Her er brugerinddragelsen formentlig også meget høj – nok helt på niveau med situationen ved om- og tilbygning. Men heller ikke denne viden om reelle og realiserede brugerbehov er mig bekendt udnyttet systematisk.

Ekskurs: *En særligt interessant form for ”arkitekttegnede” huse er de huse arkitekterne i tidens løb har tegnet til sig selv. Især de mere succesrige – og derfor rimeligt velbeslåede – arkitekters huse giver mulighed for at se udviklingen i avantgardens brugerønsker og –behov, og kunne derfor nok være et studie værd i forbindelse med brugerinddragelse og brugerdreven innovation.*

Motiverne bag brugerinddragelse?

I den aktuelle debat om byggeriets udvikling er det ved at blive et næsten uimodsagt mantra, at fremtiden for byggeriet ligger i brugerinddragelse og brugerdreven innovation. Når sådanne begreber og tankemønstre kanoniseres er en typisk samfundsvidenskabelig reaktion, at stille spørgsmålstejn ved grundantagelserne og ideerne. Aktuelt presser følgende spørgsmål sig på:

Hvorfor skal brugerne overhovedet inddrages i udformningen af boligerne? Er de professionelle arkitekter og designere ikke bedre til det?

Kunne brugernes rolle ikke lige så godt reduceres til at vælge mellem de forskellige boligtyper, som udbydes på markedet?

Og hvilken en af de måske 5-10 forskellige brugere, der vil være til en bolig over dens levetid, skal det være, som får størst indflydelse på boligens udformning?

Den *idealistiske* begrundelse for brugerinddragelsen er, at det kun er rimeligt og demokratisk, at brugerne – som tilbringer måske halvdelen af deres liv i boligen – har haft eller får indflydelse på boligens udformning og udstyr. Den idealistiske holdning slog især igennem i 1970'erne, hvor græsrodsbevægelser, brugerdemokrati osv. havde stærk medvind i medierne og i den offentlige bevidsthed. Der var næsten ingen grænser for, hvor megen deltagelse og inddragelser, alle skulle sikres på deres arbejde, i deres bolig og i deres kommune. Mange fik indflydelse, færre brugte den, da det kom til stykket. I den almene boligsektor blev beboerdemokratiet udviklet, således at beboerne fik den formelle magt over både de enkelte afdelinger og over boligorganisationerne. Ved de store ombygnings- og forbedringsprojekter, som sektoren gennemførte i 1980'erne og 1990'erne, blev der gjort et kæmpearbejde for at inddrage brugerne = beboerne i beslutningsprocesserne. Erfaringerne fra talrige projekter er, at det næsten aldrig lykkes at inddrage mere end 10-15% af beboerne i en ombygningssag, selvom den griber ind i deres egen bolig og/eller dens omgivelser.

Den *kyniske* begrundelse, som nok også er det mest realistiske, er, at hvis man vil sælge boliger til gode priser, så må man som producent sikre, at det produkt man laver (de boliger man bygger) falder i købers smag. Ikke-solgte (eller uudlejede) boliger belaster naturligvis ejerens økonomi. I de første efterkrigsårtier var det ingen sag at afsætte boliger, manglen var så stor, at alt kunne lejes ud eller sælges, så i den periode behøvede man ikke at tage specielle brugerbehov så tungt. Brugerinddragelsen fik et lidt mere reelt indhold, da der i 1970'ernes anden halvdel begyndte at opstå afsætningsproblemer, både for lejeboliger og for de dyreste ejerboliger. Men de skuffende erfaringer fra både offentlighedsinddragelsen i kommune- og regionplanlægningen og fra beboerinddragelsen i den almene sektor (jf. ovenstående) gjorde, at man ofte valgte markedsundersøgelser og professionel markedsføring som ”brugerinddragelse” frem for mere ”basis demokratiske” modeller. I de senere år, hvor stort set alt kan sælges, i det mindste på Hovedstadens boligmarked, er brugerinddragelsen, trods retorikken om dens store betydning, i realiteten ofte reduceret til valg mellem afklaringsdetaljer. Dem lægges der til gengæld stor vægt på fra brugernes side.

De mere *ideologiske* begrundelser varierer lidt over tid. For tiden er der to begrundelser for, at brugerinddragelse er vigtig. Den ene lægger vægten på at brugerinddragelse kan sikre produktudviklingen i byggeriet. Det kan principielt ske ved at lave omhyggelige brugerundersøgelser med forskellige grader af brugerinddragelse ex ante, eller ved at lære af brugernes faktiske

adfærd (som beskrevet ovenfor i forbindelse med boligejeres om- og tilbygningsprojekter). Aktuelt tillægges brugerne en – efter min mening temmelig overdreven – lettilgængelig indsigt i egne fremtidige boligbehov, som antages at kunne inspirere produktudviklingen, som så igen er forudsætningen for den langsigtede konkurrenceevne, og dermed for det fremtidige salg. Min skepsis gælder ikke betydningen af et brugertilpasset byggeri. Tværtimod. Men derimod de overforenklede forestillinger om, hvordan viden om brugerbehovene fremskaffes. Efter min mening er det nødvendigt at gennemføre omhyggelige og bredspektrede studier og analyser af brugeradfærd og holdninger, familiemønstrenes udvikling, af grænserne mellem hjem og arbejde, og follow-up undersøgelser af drømme- og behovsrealisering hos folk der skifter bolig, eller som bygger boligen om, for at kunne skabe et brugerdrevent grundlag for (nye) arkitektoniske og designmæssige løsninger.

Den anden ideologiske begrundelse handler om ”frie valg” som udtryk for den maksimale frihed vi som mennesker kan opnå i et samfund. Fortolket i tidens neoliberale ånd indebærer det, at vi bør tilstræbe, at det bliver markedets udbud og efterspørgselsmekanismer, som får lov til at bestemme form og indhold i boligbyggeriet. Det foregår typisk ved, at bygherrerne beder arkitekterne om (elitært), at designe og udbyde vidt forskellige produkter, her boliger, og så følge efterspørgselen efter de forskellige varianter, som dernæst produceres i større mængder for at imødekomme brugernes ønsker. Det er lidt det der sker i Hovedstadsregionen i disse år med det varierede udbud af etageboliger, hvor nogle er mere eksperimenterende end andre f.eks. PLOTs VM byggeri og nogle af de kommende byggerier i Københavns Sydhavn. Her sikres brugerne indflydelse gennem deres valg på markedet og ideelt set får alle det de vil ha’, hvis de ellers har råd til det. Markedsmodellen er imidlertid blind for (og ligeglad med) de mindre bemidlede boligønsker og behov – så som udviklingsdynamo virker den kun overfor de bedre bemidlede gruppers boliger. Og det er jo lidt af en begrænsning.